

Latinamerika – det koloniala fotavtrycket som inte kan suddas ut

Fil.dr Maj-Lis Follér,
föreståndare för Iberoamerikanska institutet

Jag vill med denna artikel göra några humanistiska reflektioner över hur vi i undervisningen i Latinamerikakunskap kan öka förståelsen av sambandet mellan människa-natur-samhälle genom att anlägga ett humanekologiskt perspektiv, dvs. att se människan i sin totala omgivning. Det finns vid Göteborgs universitet ett flertal centra för områdesstudier som studerar olika regioner i världen. Ett av dessa är Iberoamerikanska institutet med Latinamerika som 'area'. Jag vill försöka knyta ihop humanekologi och area-studier och ge ett tvärvetenskapligt synsätt på en region av världen. Min ambitionen är att infoga den ekonomiska och politiska utvecklingen, samt kulturens utformning i Latinamerikas historia, i ett ramverk av naturvetenskapligt bestämda gränser. Frågor som berör demokrati, samhällsplanering och hushållning med resurser kopplas i denna tvärvetenskapliga och gränsöverskridande ansats till att inkludera människors förhållande till naturen över tiden. Ett exempel på människans försörjningsbas är hur naturresurserna utnyttjats i olika historiska och sociala sammanhang.

De spanska kolonisationserna, som anlände till Nya världen från 1492, såg det nya erövrade territoriet som en depå fylld till brädden med guld och andra ädelmetaller, färdiga att brytas och förädlas och därefter transporteras till Europa för att avyttras. Denna exploaterande natursyn finns kvar och sätter sina spår även i dagens samhälle. Att denna exploatering idag orsakat en försörjningskris i delar av världen, beror delvis på att jordens befolkning blivit större, men också på den stora resursanvändningen. Påfrestningarna på jorden, vattnet och atmosfären är ett faktum, liksom att mänskligheten tar ut mer resurser idag än någon gång tidigare under historien. Det finns i dagens samhälle i större utsträckning en kunskap om resursernas ändlighet, om det vi kallar miljöproblem, och en medvetenhet

om att människan är på kollisionskurs med naturen. I debatter som följt efter Rio-konferensen 1992 och i internationella överenskommelser som t.ex. Agenda 21, framkommer en vetenskap om tillståndet för planeten som problematiskt. Vi har en teknikutveckling som möjliggjort en global materiell ökning av levnadsstandarden genom större uttag av resurser. Den har också lett till ökad mobilitet där människor – främst i Europa och Nordamerika – med flyg snabbt kan förflytta sig till avlägsna platser. Exotiska mål i form av ekosystem som t.ex. regnskogen i Amazonas, Patanals våtmarker i Brasilien och andra naturområden i Latinamerika, framställs som en källa till rekreation med ekoturism som honnörsord men där naturen påverkas och tas i besittning.

I debatten kring en hållbar framtid riktas idag uppmärksamheten mot människan på kollisionskurs med naturen i form av skövling av regnskogen, klimatförändringar orsakade av obalanserade koldioxidutsläpp, förorenat vatten och globalt snedfördelad livsmedelsförsörjning. Det står alltmer klart att omsorg om miljön är ett av mänsklighetens gemensamma livsvillkor och nödvändig som överlevnadsstrategi. Detta ser jag som den röda tråd som skulle kunna knyta ihop ämnet Latinamerikakunskap och ge ämnet en humanistisk, tvärvetenskaplig och miljöhistorisk vinkling.

Mötet mellan människorna i Amerika och Europa

Den världsdel som vi idag kallar Latinamerika beskrivs av Eduardo Galeano i *Latinamerikas öppna ådror*, publicerad 1970, som en åderlåtten kontinent. Boken är en klassiker på så sätt att det som sägs fortfarande är giltigt. Författaren beskriver kolonialismens historia, han pekar på vilka effekter kolonialismen fick för människorna som redan hade denna del av världen som sitt hem, samt för de som fördes dit som slavar från Afrika under den långa perioden då slavhandel var tillåten och accepterad. Den åderlåtning som Galeano åsyftar har accelererat från den dag Amerika "upptäcktes" och fram till våra dagar. Det gäller såväl för människorna som för naturen, dvs. det som odlas på jorden och det som finns under marken i form av mineraler. Det handlar om en långdragen exploatering av människan och naturresurserna. Galeano har ett blomstrande språk när han säger: "Våra rikedomar har gjort oss fattiga men ökat imperiernas

och de inhemska makthavarnas välstånd. I den koloniala och neokoloniala alkemin förvandlas guldets till skrot och maten till gift.”

Boken beskriver 500 år av plundring av kontinentens naturresurser, i form av mineraler, vilka skeppades till Europa och skapade den materiella grunden för västvärldens expansion. I den förödelse som denna åderlätning skapade följde enbart fattigdom, underutveckling och förfall. Slavhandeln knyts ihop med sockrets svarta och bittra historia i Brasilien och i den Karibiska övärlden samt med andra exportgrödor som gummi, kakao-bönan, bomull och kaffe som alla var produkter ämnade för konsumtion i Europa.

Kolonialismens början

Christofer Columbus och hans män landsteg år 1492 i det vi idag benämner Västindien. Sett utifrån ett europeiskt perspektiv kallar vi det som skedde ”upptäckten” av Amerika. Att kontinenten varit bebodd i tusentals år av människor som Columbus utmålar som ’vackra och ståtliga’ och ’vänliga, öppna och fredliga’ glöms bort eller förträngs i segeryran med nya landvinningar som blev resultatet. Människorna som européerna mötte beskrivs som varande ett med naturen – en integrerad del av ett vackert landskap. Man framtvängde bilden av den ’ädle vilden’, som rörde sig naturligt utan kläder kring vardagslivets sysslor och umbäranden. Dessa intryck gav européerna associationer till något som har liknats vid paradiset. Koloniserarna kom från en agrar ekonomi med kapitalistisk grundsyn, med en överlägsen militär kapacitet, en stark kyrka samt med en eurocentrisk ideologi. Historien, så som vi lär oss den i skolböcker och genom andra media, är fortfarande eurocentrisk, dvs. vi utgår från vår plats på jorden som centrum. Bakom detta döljer sig en världsbild som indikerar ett synsätt – vi och sedan de andra där ute – (West and the rest...). Övriga kontinenter och geografiska platser blir med detta perspektiv en periferi och människorna som bor där blir marginella, mindre värda eller subaltern. Med detta följer att spanjorernas sätt att se på sina medmänniskor, utifrån deras kulturella koder, djupt inspirerade av katolska kyrkan, var att ’civilisation är lika med kläder’ som finns för att dölja vissa ’skamliga kroppsdelar’. Nakenhet, och att leva nära naturen, blev jämförbart med

något djuriskt. Indianerna sågs som naturnära, dvs. mer djur än människa, vid första mötet. Motsatsen till den gode/ädle var den 'onde vilden'. Även den bilden fanns hos koloniserarna.

Det främmande 'den andre' har över historien avbildats som vilden. De som var annorlunda har setts som 'folket utan historia' eller fått epitet som 'skriftlösa kulturer' vilket inbegriper avsaknad av religion och moral. De betraktas som en folkspillra, som hör förhistorien till, och som långsamt håller på att utplånas från planeten jorden. Etnocentrism, dvs. att den egna kulturen ses som överlägsen, är möjligtvis en värdering som delas av stora delar av världens befolkningar, som byggt upp en social och kulturell gemenskap. Etnocentrismen blir farlig när det finns makt och maktutövning inblandat, när man drabbas av resursbrist och yttre eller inre krafter tjänar på att etniska konflikter blossar upp. Den europeiska inställningen var att de var kulturellt och religiöst överlägsna människorna som de mötte. Ursprungsfolkens seder, bruk och trosföreställningar skulle omvandlas och de skulle påtvingas västerländskt tänkesätt och manér.

Invånarna i Nya världen

De folk som bodde i Amerika, när Columbus och hans män landsteg, kallades för indianer och med dagens språkbruk benämns de ursprungsfolk eller urbefolkningar.

Spanjorerna och människorna som redan bodde i Amerika hade olika erfarenheter och utgångspunkter som gav dem olika sett att se på världen – kosmologier. Här fanns sociala, kulturella och biologiska skillnader. Det historiska kulturmötet kom på olika sätt att bli förödande för befolkningen i det som fått benämningen Nya världen.

Forskning visar på att över hälften av befolkningen i dagens Sydamerika dog ganska snabbt efter första kontakten. De smittades av mikrober som den vite mannen bar med sig som individ eller som del av ett främmande ekosystem. Ibland kom epidemierna med sjukdom och död som följd redan före det reella mötet. Mikroorganismerna kunde frambringas av budbäraren – en av det egna folket som smittats – eller spridas med naturen via fåglar, vind och vatten. Smittkoppor, difteri, kikhosta och mässling skördade många liv i en befolkning som inte tidigare träffat på dessa mikroorganismer, de hade ingen immunitet. Det fanns från början ingen

förklaring eller kunskap i kulturen för att förklara det som skedde. Kunskap byggs upp genom levd erfarenhet och reflektioner över det som händer. Nya erfarenheter måste långsamt finna fäste i kulturen för att tolkas in och ges en mening.

Miljöns betydelse i mötet mellan kulturer

Det håller nu på att byggas upp kunskap och förståelse kring vilken roll miljön och naturresurserna spelat för människans utveckling. Bland annat ställs frågan: hur sammanlänkar vi kunskapen om farsoter och erövringar, genom att betona sjukdomsfaktorn vid erövringen av Nya världen? Förutom ett stort antal sjukdomar som spreds i mötet så kom européerna – frivilligt eller ofrivilligt – med djur och växter som kom att 'erövra' kontinenten, på gott och ont för människorna. Av intresse för denna artikel är hur vi kan förstå vad som egentligen hände i mötet utifrån den information som finns från denna period i form av skrivna källor och tolkningar av dessa, dvs. de humanistiska dimensionerna.

När dessa data användes i undervisningen för studenter ska de infogas bland övriga kunskapsbitar som ges under kurserna i Latinamerikakunskap. Kärnan i Latinamerikakunskap är samhällsvetenskaplig och behandlar för- och kolonialhistoria, befrielsekrig, slav- och indianuppror, demokratiseringsprocesser och sociala rörelser. Vad jag vill inkludera i detta kunskapsblock är en förståelse av den ekologiska förändringen över årtusenden – miljöns historia – eller vad Alfred Crosby har kallat den ekologiska imperialismen. Med detta syftar han på de europeiska ekosystemens expansion.

Européerna mötte människor, växter, djur och natur på den främmande kontinenten med en överlägsen biologisk sammansättning. Det fanns i Europa en lång erfarenhet av en försörjningsmodell med en kombination av husdjur, kulturväxter och odling. Detta var inte utbrett på samma sätt i Nya Världen även om spanjorerna möttes av ett flertal högkulturer med komplext uppbyggda samhällen. En sådan kultur var aztekerna i nuvarande Mexiko som breddade ut sig över olika ekosystem och med en centralt administrativt utbyggd huvudstad, Tenochtitlán. Här fanns en kultur med avancerat jordbruk, konstbevattning och terrasserings teknik. Men enligt Crosbys teorier så innebar invasionen av europeiska växter, djur och sjukdomar ett undanträngande av inhemska biologiska organismer.

Miljöhistoria innefattar sjukdomar, djur och växters förändring över tid. Som akademiskt ämne saknas fortfarande en sammanhängande begreppsapparat och tolkningsram för att vi ska kunna förstå dess betydelse och hur vi kan syntetisera den med den mer gängse sociala och kulturella historien. Idéhistorikern Sverker Sörlin skiljer i boken *Naturkontraktet* från 1991 på tre analysnivåer i miljöhistoria; den ekologiska, den socioekonomiska och den idéhistoriska. De är alla centrala för att förstå det förändrade spelet mellan människan och naturen över tiden. Epidemier kommer och går och naturen genomgår naturliga ombildningar samt av människan påverkade förändringar. Idag ser vi omkring oss samhällen som kollapsar på grund av höga dödsiffror orsakade av högt repressivt våld, folkmord (genocide och etnocide) eller i panepidemier som aids/hiv. I Afrika finns idag byar där aids har slagit ut större delen av den idag reproduktiva generationen. Kunskapen om vad som orsakat aids/hiv tror vi oss känna till idag även om den kunskapen inte förstås eller accepteras av alla. Det finns många olika förklaringar till detta, en del går att finna i kulturen.

Befolkningsutvecklingen

Hur många människor det bodde i Amerika på 1500-talet finns det olika uppgifter om beroende på vilken teoretisk ansats man utgår ifrån. Det finns uppskattningar om att det fanns 50 miljoner människor spridda över kontinenten från dagens Mexiko till Eldslandet, medan andra forskare uppskattar antalet till betydligt färre. Det fastställda antalet beror på vilken vetenskaplig metod eller hypotes som forskarna använder sig av. En respekterad befolkningsforskare, Noble David Cook, har i en bok med den talande titeln *Born to Die* från 1998 samlat artiklar från sin långa forskarkarriär om sjukdomarnas betydelse för Amerikas befolkning vid Columbus ankomst 1492 och fram till mitten av 1600-talet. Han skriver om den befolkning – bl.a. aztekerna – som bodde i det som idag är centrala Mexiko och som bestod av 15 miljoner människor år 1519 när spanjorerna anlände och att det återstod endast 1,5 miljoner hundra år senare. Detta framställs som en 'demografisk kollaps'. Utvecklingen i det andinska området, dvs. dagens Bolivia, Peru och Ecuador, beskriver han som lika dramatisk vad gällde minskningen av befolkningen. Detta till följd av erövrarnas framfart, inkluderande såväl människorna (makro) som bakterier/virus (mikro).

Hur kan vi förstå människornas reaktion och handlade inför det oförståeliga? En annan undran är vad som händer med den kollektiva kunskapen i ett samhälle där 90 procent av befolkningen dör inom loppet av hundra år. Smittkoppor var den största farsoten och människodödaren av ursprungsfolken men även difteri, mässling och kikhosta. Många vetenskapliga studier av medicinska historiker, demografer, antropologer och geografer är i stort sett samstämmiga att det var sjukdomar och epidemier som var den viktigaste orsaken till decimeringen av Amerikas befolkning vid koloniseringen. Visst var brutaliteten stor från kolonisatörernas sida, beskrivningar av krig, härjningar, mord, våldtäkter och andra grymheter kännetecknar mötet, men bakterier och virus dödade rent fysiskt flest människor under de första mötena mellan européer och den inhemska befolkningen.

Utan att förfalla i biologisk determinism kan det vara viktigt att koppla samman Europas biologiska expansion med den ekonomiska och problematisera relationen utifrån ett hönan-och-ägget-perspektiv. Vilka var förutsättningarna för vilken expansion? Alf Hornborg, humanekolog från Lund, har ett kritiskt förhållningssätt till sambandet mellan ekonomisk och biologisk expansion. Han visar på alla de grödor vi erhållit från Sydamerika som t.ex. majs, tomater, bönor, papaya, tobak och potatis och påpekar att potatisens spridning i Europa inte resulterat i någon invasion från Inkariket och den globala spridningen av tomaten gav ingen aztek-invasion. Men problematiken är av intresse för att visa på hur lokala kulturers försörjningssystem påverkas och inlemmas i de globala utbytes-systemen. Vad gäller spridning av sjukdomar från Nya världen till Europa brukar syfilis och malaria nämnas. Det finns emellertid vetenskapliga kontroverser om de redan fanns i Europa innan mötet med Amerika.

Dagens Latinamerika

I Latinamerika bor idag ca 450 miljoner människor; av dessa räknar sig 31,5 miljoner som indianer eller ursprungsfolk. Femhundra år av samlevnad har passerat och idag talas det bland forskare om kulturmöten, etnicitet, etniska konflikter, ursprungsfolkens rättigheter och traditionell eller lokal kunskap. Vad är det för kunskap som det syftas på? Vad kan vi lära av att lyfta fram ursprungsfolk som grupper med specifika kunskaper? Hur kan vi bli mer reflekterande i förhållande till att det finns andra kunskaper

än den västerländska eller vetenskapliga som är värdefulla? Hur kan man balansera sambandet mellan människan och naturen? Hur kan vi mötas över kulturgränser och bredda vårt kunskapsbegrepp, genom en horisontell dialog, mångsidighet och en polyfoni istället för monolog? Hur kan vi förmedla en normativ kunskap där det framgår att arenan för mänskligt handlande är global och att de naturgivna förutsättningarna (globala, regionala och lokala) sätter gränserna för mänskligt agerande om målet är en hållbar framtid? Den normativa dimensionen innebär att få studenterna att analysera och förstå att samspelet mellan människa-natur-kultur är av central betydelse för världens utveckling. Men också att inse vikten av att ett stärkande av mänskliga rättigheter, jämlikhet mellan könen och mellan människor inom länder samt mellan Nord och Syd, fattigdomsbekämpning, demokrati och fred är en del av den lärande processen. Detta är inte specifikt för Latinamerika utan gäller globalt, men denna kontinent har fått stå som exempel.

Slutsatser

Det finns i den humanekologiska ansatsen en normativitet. Det är inte bara kunskapen om Latinamerika, dess historia och människor som vi vill skapa kunskap kring utan det handlar om ett engagemang kring människans villkor. I denna artikel har jag utgått ifrån kultur- och naturmötet mellan ursprungsfolken och européerna. Latinamerikas tidiga befolkning utgör idag en minoritet på kontinenten men deras överlevnad i den miljö de bebott sedan tusentals år är fortfarande av intresse. Ett humanekologiskt tänkande inkluderar människan som en del i ekosystemet där kulturell och språklig mångfald såväl som biologisk mångfald är något vi alla är beroende av och som därför är viktigt att belysa i undervisningen i Latinamerikakunskap. Vi lever i dag i en global värld med omkring sex miljarder människor, en i många stycken högt industrialiserad och urbaniserad värld. Lösningen för en mer humanistisk värld är inte smådrift och svedjejordbruk utan en ny natursyn och medvetenhet om naturresursernas ändlighet och ekosystemets behov av mångfald. För att detta ska fungera behöver vi förståelse, god kunskap och teknik samt reflektion och eftertanke, där Latinamerikakunskap kan vara ett av flera exempel på tvärvetenskapliga områdesstudier.